

народовольських осередків у різноманітному соціальному середовищі. Разом із тим автор доводить, що у другій половині 80-х рр. XIX ст. нелегальні осередки народовольців зазнали репресій, а наприкінці 80-х років народовольський рух втратив динаміку розвитку й поступився лідерством молодому марксизму.

Монографія багата фактичним матеріалом. Вона є справжньою енциклопедією суспільного руху на Катеринославщині у XIX ст.

Праця науково витримана і літературно витончена. С.І. Світленко майстерно тонко і водночас переконливо передав суспільно-політичну атмосферу та громадські настрої, внутрішній світ і мотивацію вчинків історичних діячів другої половини XIX ст. Книга читається легко і захоплююче.

Унікальними є фотоматеріали, які доповнюють свідчення писемних пам'яток. Вони містять інформацію про зовнішність діячів суспільного руху, дають можливість глибше зрозуміти їх внутрішній світ і вдачу.

Переконаний, що монографія С.І. Світленка задовольнить смаки багатьох вимогливих читачів – як науковців, так і широкого загалу небайдужої до історії рідного краю громадськості.

О.М. Ігнатуша

Другий Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ. 17–30 жовтня 1927 року. Документи і матеріали / НАН України: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського; Інститут історії України. Центр культурологічних студій / Ред. кол.: В.А. Смолій (співголова), П.С. Сохань (співголова), С.І. Білокінь, В.М. Даниленко, С.А. Кокін, О.О. Маврін (відповідальний секретар), Н.В. Маковська, Н.І. Миронець, І.М. Преловська. Упоряд.: С.І. Білокінь, І.М. Преловська, І.М. Старовойтенко. Наук. ред.: П.М. Бондарчук, А.М. Киридон. – К., 2007. – 699 с.

Актуальною проблемою сучасної української археографії є нарощування потужності публікацій джерел з історії релігій і церкви.

Не дивлячись на те, що протягом двох останніх десятиліть значно збільшилося число публікацій з вітчизняної церковної історії, розширилася їхня тематика і зріс науковий рівень досліджень, стан джерельної бази праць не завжди задовольняє вимоги сучасної історіографії.

Непересічною є роль тамують публікацій джерел, що здатні забезпечити базовий рівень наукового поступу.

Саме до таких, на наш погляд, відноситься публікація документів Другого Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ, яка у 2007 р. з'явилася завдяки поєднанню зусиль науковців Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України та Інституту історії України НАН України.

Не можна пройти повз той факт, що це вже друга фундаментальна публікація авторського колективу упорядників за участю одного з провідних фахівців з історії джерел УАПЦ в Україні к.і.н., старшого наукового співробітника Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України І.М. Преловської. Разом із І.М. Преловською, упорядниками збірника стали д.і.н. С.І. Білокінь та к.і.н. І.М. Старовойтенко. Нагадаємо, що 1999 р. упорядники Г.М. Михайличенко, Л.Б. Пилявець та І.М. Преловська уклали збірник документів під назвою «Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 14-30 жовтня 1921 року», який продовжує отримувати високу оцінку науковців. Тож упорядники і редакційна колегія прагнули подати нову публікацію на такому ж високому рівні, на якому було підготовлено попереднє видання.

Приємно відзначити, що їхні прагнення та зусилля були успішними. Наукова громадськість отримала чудовий археографічний збірник.

Фундаментальний рівень його підготовки відчувається в різних площинах.

По-перше, предметом публікації збірника стали вагомі для церковного керування та інформаційно місткі джерела, а саме – стенограми засідань і матеріали церковного Собору, що за нормами церкви був вищою структурою церковно-адміністративної влади і рішення якої були визначальними для перспектив церковного розвитку.

По-друге, збірник споряджений ґрунтовними передмовами. Наукові передмови написані С.І. Білоконем «Джерела інформації з історії УАПЦ» і І.М. Преловською «Собор самопізнання» Української автокефальної православної церкви». Крім того, упорядники подали належну археографічну передмову.

Передмова, написана С.І. Білоконем порушує базову проблему суб'єктивності історії. Він окреслює два підходи до проблематики. Перший – це характеристика історії української церкви, яка була створена на еміграції. Її автори були відірваними від письмових джерел в Україні, а тому, навіть

працюючи з величезною витратою зусиль, були приречені на суб'єктивізм. Другий заангажований підхід до проблеми, це погляд, який протистояв великому масиву емігрантських публікацій – історія, яка «обмежувалась політологічними конструкціями», сформованими в Політбюро ЦК КПРС. С.І. Білокінь підкреслює фактографічну неповноту й хибність цієї історії.

Положення про хибність обох підходів до історії, з поясненням їх спричиненості й негативних наслідків, є засторогою і, водночас, закликом до створення історії, базованої на реальних джерелах та вільної від ідеологічного замовлення.

Передмова, написана І.М. Преловською, доречно акцентує на значенні Соборів у житті УАПЦ та ролі Другого Всеукраїнського Православного Церковного Собору у справі реконструкції подій, пов'язаних із суттєвими змінами в існуванні автокефальної церкви. Визначено роль української діаспори у науковому узагальненні документів з історії УАПЦ, в тому числі – й частковій публікації матеріалів Другого Собору УАПЦ 1927 року.

Докладно пояснено обставини, пов'язані з неунормованістю державно-церковних відносин напередодні проведення Собору. При цьому окреслено суперечливі питання, що були підставою для тиску влади на церкву, визначено вагому роль особистісного фактору церковного лідерства (зокрема, митрополита Василя Липківського) у конфлікті. Реконструйовано хід подій, внаслідок яких УАПЦ опинилася в залежності від влади.

На основі скрупульозного вивчення передсоборних документів та відомостей з літератури, опублікованої в діаспорі, І.М. Преловська приходить до обґрунтованого висновку про те, що контроль влади над церквою проявився на Передсоборній нараді 26-30 липня 1927 р. у жорсткій регламентації поточних змін у порядку денному засідання.

Дослідниця доречно показала ідейну неоднорідність церковного середовища УАПЦ напередодні та під час проведення Собору. Її спостереження розкривають реальні соціальні та ідейні підстави для «гри» влади церковною картою.

Збірник споряджений фаховою археографічною передмовою, яка пояснює вміст його документів, стан їхньої збереженості та місцезнаходження серед документів архівного фонду, в якому їх виявлено. У передмові зауважено особливості передачі тексту документів, написання окремих слів і термінів, скорочень тощо.

Ознакою ґрунтовності збірника є його якісне наповнення документальними джерелами та їхньою відповідністю предмету археографічного дослідження.

Збірник підготований за документами архівного фонду Української автокефальної православної церкви (Ф. 3984), що зберігається в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України.

Значне місце в публікації відведено передсоборним документам. Витяги з протоколів засідань Президії ВПЦР дозволяють зробити висновки про ініціювання скликання Собору митрополитом Василем Липківським (Док. № 1), визначення порядку підготовчої роботи до Собору Президією ВПЦР (Док. № 2, 3), хід узгодження планованих заходів з урядовими структурами (Док. № 9, 12, 17). Привертає увагу проект відозви митрополита Василя Липківського до округових церковних соборів з приводу підготовки до Всеукраїнського Церковного Собору УАПЦ (Док. № 18). Введено до наукового обігу такі вагомні джерела як протоколи передсоборної наради (Док. № 7) та засідання передсоборної комісії (Док. № 10), інструкція зі скликання Собору (Док. № 14), обіжники Президії ВПЦР до округових церковних рад з проханням надіслати списки делегатів на Собор та з повідомленням про надіслання програми Собору (Док. № 13, 15), списки членів наради та округових церковних рад і окремих осіб, до яких планувалося розіслати повідомлення про скликання наради та Собору (Док. № 4, 8), регламент Собору (Док. № 19), запрошення на Собор окремим діячам (Док. № 21-23).

Відзначаючи вагомність самого факту оприлюднення передсоборних документів, зауважимо, що їх публікація могла б стати предметом окремого археографічного видання у комплексі з документами й матеріалами місцевих архівів. Хоча включення цього блоку документів до публікації цілком зрозуміле. Маючи запал наукового сумління й розуміння вагомості багатьох джерел, опинившись на ціліні неопублікованих архівних джерел з історії УАПЦ, укладачам важко було обмежити рамки своєї роботи, усвідомлюючи, що у близькому часі підготувати наступний рівноцінний збірник буде важко.

Центральна частина збірника відведена публікації стенограм засідань Собору (Док. № 25-44). Упорядникам збірника вдалося зібрати, звірити й підготувати до публікації стенограми усіх засідань, які збереглися в архівному фонді УАПЦ. З уміщених у збірнику стенограм і тексту археографічної передмови (С. 44-47) вважаємо, що до наукового обігу вводиться повний комплекс стенограм.

При тій обставині, що центральним для церкви на Другому Соборі виявилось нав'язане їй владою питання зміни керівництва і поступок владі (Док. № 28, 29, 30, 33), стенограми проливають світло на багато інших, затінених в історіографії питань. Так, стенограми десятого дня засідань від 27 жовтня 1927 р. (Док. № 40, 41) повідомляють про фінансовий стан УАПЦ та стан богослужбової справи, стенограма одинадцятого дня засідань від 28 жовтня 1927 р. (Док. № 43) характеризує відношення УАПЦ до інших конфесій, стенограма дванадцятого дня засідань від 29 жовтня 1927 р. (Док. № 44) показує хід розгляду на Соборі питання «Догляд і керівництво церковного життя вірних в парафії», зокрема про жіноче служіння в церкві тощо.

Публікація стенограм Другого Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ відкриває широкі перспективи перед дослідниками церковної історії. Передусім, стенограми дозволяють користувачам збірника формулювати неупереджені думки про зміст і характер роботи

Собору та його значення для історії церкви. Разом із тим вони сповнені відомостей і оцінок діями УАПЦ характеру взаємин церкви з владою та іншими конфесіями. Вони яскраво передають поведінку церковного керівництва, настрої делегатів із різних регіонів України, логіку ухвалення соборних рішень. З їхньою допомогою науковцям легше буде реконструювати роль окремих церковних структур і діячів у житті церкви, тенденції церковних трансформацій, оцінювати вагомість зусиль церкви в різних напрямках служіння, долаючи існуючі стереотипи та заповнюючи білі плями раніше невідомого. Без сумніву, стенограми засідань Собору можуть стати ключовими ланками інформації у дослідженні багатьох різнопланових сюжетів церковної історії 20-х рр. XX ст., а не тільки історії УАПЦ та вищих її органів.

Під рубрикою «Соборні документи» (Док. № 45) вміщено «Накази Церковним Соборам і Церковним Радам УАПЦ», розроблені митрополитом Василем Липківським, що дають унікальний матеріал до характеристики кодифікації та еволюції церковного права автокефальної церкви.

У вищезгаданій рубриці подано й неоціненні відомості щодо позиції Собору при розв'язанні конфлікту з владою – «Записка делегації від Собору до представника Радвлади», «Протокол засідання Президії Собору» від 21 жовтня 1927 р. (Док. № 49-50).

Протокол засідання церковно-господарчої комісії Собору від 23 жовтня 1927 р. (Док. № 52) характеризує проект кошторису ВПЦР на 1928 р. та спроби організації при ВПЦР каси допомоги духовенству.

Важко переоцінити в історії церкви значення «Звернення Собору до вірних УАПЦ» (Док. № 55) та «Промови Митрополита Київського і всієї України Миколая Борецького при закритті Собору» (Док. № 56). Тому, не дивлячись на попередню публікацію цих джерел у діаспорі, вміщення їхнього тексту в даному збірнику є цілком доречним.

Багатою є інформація збірнику під рубриками «Списки делегатів і гостей Собору», «Постанови, витяги з протоколів парафіяльних зібрань, заяви, посвідчення, прохання делегатів і гостей Собору». Вона здатна підсилити сучасні історико-церковні дослідження, одним із провідних напрямків яких все виразніше виступає соціальна історія.

У матеріалах, які вміщені у цих підрозділах збірника, закладено потужний потенціал для розширення перспективи регіональних досліджень. Так, наприклад, документ № 68 являє собою список делегатів на Собор від Дніпропетровсько-Запорізької крайової церкви. Цей список було подано до Президії ВПЦР 12 жовтня 1927 р. Він може бути взятий за основу вивчення сюжету дніпропетровсько-запорізького регіонального представництва на Соборі за матеріалами Державних архівів Дніпропетровської та Запорізької областей, стати основою для історико-біографічних досліджень представників національного церковного руху в регіоні тощо.

У контексті інституційної історії та дослідження еволюції організаційного устрою УАПЦ цінною є публікація Статуту УАПЦ, вміщена у додатках збірника (Док. № 104).

Великий обсяг роботи виконали упорядники збірника для того, щоб зібрати, уточнити й оприлюднити матеріали до біографічного словника УАПЦ (С. 635-651). Ці матеріали містять відомості про найактивніших діячів УАПЦ, передусім – єпископів, і допоможуть користувачеві зорієнтуватися в подіях, учасниками яких були охарактеризовані діячі.

Вдалою, на наш погляд, є ідея подати поряд з іменним (С. 653-673) і географічним покажчиками (С. 674-680), покажчик назв, установ і закладів (С. 681-690). Він підштовхує дослідників до аналізу зв'язків із церквою різних установ та приверне увагу до потреби більш структурованого аналізу церковної історії.

По-справжньому потужним є науково-довідковий апарат збірника.

Археографи максимально полегшили сприйняття тексту публікованих документів докладними текстуальними примітками і коментарями.

Професійно складено і відредаговано археографічні заголовки та легенди до публікованих документів.

Цінними для документального типу видань є фотоматеріали. У даному збірнику вміщено фото, які здебільшого вже публікувалися в еміграційних виданнях. Серед оригінальних світлин, які використали упорядники, – фото митрополита Івана Павловського з родинного архіву його дочки. Зазначені обставини наводять на міркування про необхідність спеціальних пошуків фотодокументів з церковної історії, адже у поєднанні з писемними джерелами, фотоматеріали сприяють кращому усвідомленню характеру історичних подій і діячів, які аналізуються.

Високо оцінюючи професійний рівень виконання вкрай актуального збірника, висловимо окремі міркування, до яких спонукає це видання і які можуть бути цікавими самим упорядникам та дослідникам історії УАПЦ.

На нашу думку, укладачі збірника пропустили повз уваги можливість публікації доповіді на Соборі архієпископа Харківського Івана Павловського «Відношення УАПЦ до інших християнських церков», яку 28 жовтня 1928 р. виголосив єпископ Феодосій Сергієв за відсутності автора, коли той днем раніше терміново покинув Собор і від'їхав до Харкова.

У збірнику за основу публікації «Наказів Церковним Соборам і Церковним Радам УАПЦ» (Док. № 45) використано перевидання цього джерела, здійсненого 1960 р. у США, тоді як у бібліотечних фондах Російської національної бібліотеки (м. Санкт-Петербург) наявне оригінальне видання часопису «Церковні Вісті» (1927. – Ч. 2-3) із текстом наказів.

На нашу думку, було б доречним включення до збірника проекту організації духовного служіння в церкві, розробленого митрополитом Василем Липківським. Цей проект планувався для обговорення на Другому Всеукраїнському Православному Церковному Соборі УАПЦ і був на ньому обговорений. Концептуально в ньому розвиваються ідеї сформульовані у вищезгаданих наказах. Джерело включає такі розділи, як «Служіння єпископське в УАПЦ», «Служіння пресвітерське (священницьке) в УАПЦ», «Служіння дияконське в УАПЦ», «Матеріальний і громадянський стан духовництва в УАПЦ». Його так само було опубліковано в часопису «Церковні Вісті» (1927. – Ч. 4), а нині, ставши бібліографічною рідкістю, воно також потребує актуалізації.

Можливо, упорядникам збірника в історичних передмовах варто було б більш докладно охарактеризувати не тільки політизованість доби, в якій діяла УАПЦ, а ширше зупинитися на організаційних, духовно-культурних процесах та міжконфесійних відносинах, актуальних для УАПЦ доби Другого Всеукраїнського Собору. Такі наголоси, на наш погляд, орієнтували б на вивчення впливу багатоманітного суспільного життя на стан церкви та характеру трансформацій її організаційного устрою і змін у ідеології.

Вважаємо, що упорядникам збірника варто було б включити до змісту збірника (С. 5) назви підрозділів, які виокремлено всередині нього, як то: «Соборні документи» (С. 477-534), «Списки делегатів і гостей Собору» (С. 535-590), «Постанови, витяги з протоколів парафіяльних зібрань, заяви, посвідчення, прохання делегатів і гостей Собору» (С. 591-619), «Додатки» (С. 620-634). Це з перших сторінок видання дало б більш чітке уявлення про його загальну структуру і документальне різноманіття.

Наші міркування, пробуджені рецензованою публікацією, жодною мірою не применшують наукової ваги даного збірника джерел. Скоріше, вони лише окреслюють найближчі перспективи, які можуть бути реалізовані його авторами, їх однодумцями і послідовниками. Безумовною є потреба введення до наукового обігу джерел різних конфесій, різних рівнів влади та ієрархічного стану, центральних і місцевих, регіонально розрізнених і специфічних за етнічною та конфесійною палітрою.

Додамо, що даний збірник, як і його попередник, виданий на високому поліграфічному рівні. Це сприятиме зручності користування ним і, врешті, його життєздатності.

Надіємося, що опубліковане видання прислужиться розширенню тематики церковно-історичних досліджень, сприятиме виведенню цих досліджень за вже тісні рамки проблематики державно-церковних відносин, відкриє спектр багатоманіття церковного життя характеризованої доби.

О. М. Ігнатуша